

հեղինակուէր վրայ եղած միացորդ համարման պատճառաւ կամ ուրիշ բանի մը համար, կրկին հարթաչափութիւններն դեռ չէին կրնար համոզել, և 1847ին ծախիւք զարգացուցիչ ընկերութեան մը (որոնց մէջ էր նաև վենետիկոյ վաճառականութեան Սենեակն ալ) եզրիպտական խառն մասնաժողով մը կազմուեցաւ, և զայն կազմողներն էին՝ փոխարքային կողմանէ վերոյիշեալն Լինան տը Պէլֆոն, և եւրոպացւոց կողմանէ Դալապո և Պուրտուլու գաղղիացի ճարտարապետներն, Սդէֆընսըն անգղիացին, և Նեկրելլի իտալացի ճարտարապետը՝ որ Աւստրիացւոց ծառայութեւ մէջ էր, առաջնորդ երկաթուղեաց վենետիկոյ զաւառին։ Այս մասնաժողովը ոչ միայն հարթաչափութեան խնդիրը պիտոր լուծէր, այլ և որ կարևորագոյնն է, ջրանցքին ճամբուն խնդիրը։ Դալով հարթաչափութեան՝ մասնաժողովն ուրիշ բան չըրաւ բայց եթէ հաստատել առաջի չորս անգամ ետեւէ ետեւ եղած հարթաչափութեան անսխալ ըլլալը, և աս անգամ ալ որոշ վճիռ եղաւ։ Իսկ ջրանցքին ճամբուն խնդրոյն մէջ կարծիքնին չմիաբանեցան։ Սդէֆընսըն կերպով մը իրեն կարծիքը չյայտնեց, Դալապո խոտոր գիծ մը առաջարկեց, որուն մէկ ծայրն Ալբըսանդրիայէն կը սկսէր, իսկ Նեկրելլի և Պուրտուլու հաւանութիւն ցուցուցին ուղիղ գծին զոր առաջարկեր և քններ էր Լինան պէյը (սոյն մակաշուամբ աւելի ծանօթ է Լինան տը Պէլֆոն), որ իր վերջի քննութեանց առեւն ընկեր առաւ իրեն եզրիպտական տէրութեան ծառայող ուրիշ ճարտարապետ մը, որ է Մուճէլ-պէյը։

Կը շարունակուի։

Չինաց քաղաքականութիւնը
և կրօնքը։

Չինաստան երկար ժամանակ անծանօթ միաց եւրոպացւոց, բայց հռովմայեցիք կասկածեցան անոր կացութեանը վրայ և իրենց աշխարհագիրները Սերիք անունը սկսան տալ անոր, որ է ըսել մետաքսի երկիր։ Վասն զի արեւմուտք եկող կարաւանները սկսան անկէ մետաքսէ աղնիւ ու բարակ հիւսուածքներ բերել, իսկ Յուստինիանոս կայսեր ժամանակ ոչ միայն մետաքսի գործածութիւնը յաճախեալ էր յեւրոպա, այլ և մետաքսագործ թեւաւոր որդանց սնտեսութիւնը։ Բուն Չինաստանի տարածութիւնը, առանց Մանչուրիան, Մոզոլաց երկիրը, Դիպէդը, Դոնքինն և Քոչինչինն մէկտեղ առնելու 170 հազար փարսախ քառակուսի է, հիւսիսակողմը անապատ, արեւմտակողմը բարձրաբերձ լեռանց գօտիներ, արեւելքէն և հարաւէն Ովկիանոս։

Թէպէտև չկայ տեղ ուր մարդս բնակած ըլլայ և յիշատակներ թողուցած չըլլայ, յիշատակ իր մտաւոր կարողութեանցը, յիշատակ իր կրօնական, հոգեկան և սրտի զգացմանցը, յիշատակ իր զիւցազնական առաքինութեանցը և կրից անգամ, սակայն մարդկանց զանազանութենէն կը հետևի որ իրենց յիշատակաց մէջն ալ ըլլան զանազանութիւններ։ Չինք ալ թողուցած են յիշատակներ, անբաւ յիշատակներ և տեսակ տեսակ յիշատակներ։ — Ինչպէս անձի մը՝ նոյնպէս ալ բովանդակ ազգի մը պատմութիւնը գիտնալն ազգին էութիւնը ճանչնալ, անոր ոգւոյն մէջ թափանցել է. բայց ալ աւելի մէկը կրնայ ըմբռնել ազգի մը էութիւնը երբ անոր կրօնական և քաղաքական կարգաւորութեանցը վրայ խորհրդածէ, ոչ միանգամ, այլ շատ և ստէպ։

Հայրական և կամ նահապետական իշխանութիւնը Չինաց վարչութեան հիմը և սկիզբն եղած է. ոչ երկար ժա-

մանակուան բարդաւած քաղաքականութիւնը կրցած է իրենց այս կերպ վարչութեան վրայ փոխադրութիւն մը բերել և ոչ այլ ինչ . մէկ խօսքով կայսրը Չինաց մէջ իր հպատակացը հայր եղած է , և է մինչև հիմա . և եթէ իբրև հայր ունի բացարձակ հեղինակութիւն իր հպատակացը վրայ , նոյն հեղինակութիւնը աւանդած է ամենայն հարց : Այս նահապետական վարչութեան սկզբունքը ուշի ուշով իրենց սրբազան օրինաց գրոց մէջ մեկնեալ և բացատրեալ է , և ամէն տարի նոյնը 'ի լուր ժողովրդեան կը կարդան ատենակալը , որպէս զի զրոյմովն անոր մտաց մէջ այն ամէն կանոնները որոնցմով իրենց առ հայրենիս ունեցած պարտքերը պիտի կատարեն . « Մեր գնացիցը մէջ , կ'ըսէ օրինաց զիրքը , անկանոնութիւնը որդիական պարտուց պակասութիւն է . բարեկամաց հետ եղած առնչութեց մէջ կեղծաւորութիւն խառնել որդիական պարտուց պակասութիւն է . զինուց տակ ու պատերազմի մէջ վեհերոսը լլալն որդիական պարտուց պակասութիւն է » . . . և այլն : Անդրանիկ որդւոյն իրաւունքները հետեւեալ կերպով հաստատուած են . « Առ ծնողս և առ անդրանիկս եղած պարտքերը հաւասարապէս պարտաւորիչ են . վասն զի այն որ բարի զաւակ է , չկրնար հնազանդ եղբայր ալ չըլլալ . և երբոր մէկը երկուքն ալ է՝ այնպիսին իր բնակարանին մէջ հանդարտ հպատակ մ'է . ծառայութեան գործօն , տնէն դուրս հաւատարիմ և արիասիրտ զօրական . թող ձեզմէ իւրաքանչիւրը կատարէ իր որդիութեան և կրտսեր եղբայրութեան պարտքերը , ինչպէս անցած դարերու սրբակրօն արք օրինակ եղան : Հին Եւրոպայի կայսերաց իմաստութիւնը ընկերութեան այս ամենակարեւոր կապերուն վրայ հաստատուած էին : — Մանկիոս ըսած է . Եթէ ամենայն մարդիկ պատուէին իրենց ծնողքը և իրենց անդրանիկը՝ աշխարհքս միշտ խաղաղ կ'ըլլար » :

Գալով նախ տէրութեան գլխոյն , կըրկ-

նակի է իրեն գլխաւորութիւնը , մէյմը իբրև կայսր , մէյմալ իբրև քահանայապետ : Իրեն քահանաները միանգամայն են իրեն առանձին խորհրդականները , փոխարքաները , մանտարիները , և իր բազմաթիւ քաղաքական և զինուորական պաշտօնեաները :

Բացարձակ է կայսեր իշխանութիւնը , ունի իր հպատակաց վրայ իրաւունք կենաց և մահու . բայց սակայն եթէ յանցաւորի մը պատիժը սաստկացնելու և կամ մեղմացնելու հրաման ալ տայ , այն դատաւորին կանոն չըլլար , և ոչ ալ թագաւորը օրէնքները կը պահէ : Կայսրը որդի երկնից կ'ըսուի , և միշտ աստուածական պատիւ կ'առնու . իր արտաքին դրան առջևէն ալ կառօք և կամ ձիով անցնիլ չըլլար . և ատենակալը ամէն նահանգաց մէջ կայսերական թուղթերը խուսկի մէջ կ'այրեն՝ երեսնին դէպ 'ի Բէքին գետնամած : Սակայն ոչ մէկ , այլ բազմաթիւ կայսերք գահընկէց եղած են , իրենց բացարձակ և բռնաւոր վարչութեան համար :

Առաջին պաշտօնեայք կը կազմեն Նայի-Քու ըսուածը , որ է գերագոյն և կամ ներքին ատենանը , և են թուով չորս . երկուքը Թաթար . և երկուքը Չին . բայց առջի երկուքը միշտ նախաթուր են : Իրենց իշխանութեանը բազմաթիւ օգնականներ ունին և ասոնցմով ատենանը կ'ամբողջանայ : Գերագոյն ատենանէն զատ կայ ուրիշ մ'ալ Քիոն-Քի-Գու-Չին անուամբ . այս ատենան ալ մասնաւոր գէպքերու մէջ խորհրդատու է կայսեր : Լու-Ֆու ատենանը վեց բաժնուած է Առաջնոյն կ'լինայ որոշել , կարգել զպաշտօնականները և անոնց գնացքը քննել . երկրորդին տէրութեան ելումուտը հոգալ . երրորդը արարողութեանց ու ծիսից համար է . չորրորդը զինուորական ատենան . հինգերորդը գերագոյն ատենան արդարութեան . վեցերորդը հասարակաց աշխատութեան . ասոնցմէ զատ կան ուրիշ ատենաններ ալ որոնք առջի վեցին մէջ կը բովանդակուին . ինչպէս աստղարաշխութեան

ատեանը երրորդ ատեանին մասն է, վասն զի արարողութեանց կարգաւորութիւնը ըստ տուածին կ'ըլլայ: Կայ ուրիշ ատեան մ'ալ, որ յիսուենէն աւելի անդամ ունի, և երկու նախագահ, մէկը թաթար և միւսը Զին, և կ'ըսուի ատեան համարակալաց. ասոնց պարտքն է իբրեւ քննիչ այցելութիւն ընել գաւառաց, և ազատութիւն ունին ոչ միայն ազգարարութիւնընելու՝ այլ և յանդիմանելու զթագաւորը. իրաւ է որ մահուընէ ապառ կը մնան ըստ օրինի գործելուն համար, բայց կրնայ կայսրը զիրենք պատժել և ինչուան բարձրն կէց ընել երբ անհաճոյ գայ իրեն եղած յանդիմանութիւնը և կամ ազգը: Կը պատմուի որ Քիւն-Քունկ թագաւորին թանկագին ձին ախոռապանին անհոգութեամբը կը մեռնի. երբ բանը թագաւորին տկանջը կը հասնի, նիզակն առած կը վազէ զձիադարմանն սպաննելու. Եւսն-Սէ, կայսեր առաջին պաշտօնեան, տկանատես ըլլալով այս տեսարանիս, կը կեցնէ ըզկայսրը և կ'ըսէ. «Ի՞նչ կ'ընես, կ'ուզես սպաննել, առանց ըրած յանցանաց ծանրութիւն իրեն ճանչցընելու: — Հապա, կ'ըսէ կայսրը, ճանչցու, և յետոյ թող պատրաստուի մահուան»: Եւսն-Սէ նիզակը ձեռքը բռնած, կը սկսի ախոռապանին խօսիլ. «Թշուառական, ահա յանցանքներդ, աղէկ ուշ զիր նախ պատճառ ես այս ձիուն մահուան, վասն զի քեզի յանձնուած էր անոր դարմանը. այս յանցանքդ միայն զքեզ մահուան արժանի կ'ընէ. երկրորդ անգամ պատճառ եղար որ իմ տէրս իր ձին կորսնցնելուն համար այնչափ կիրք ելաւ, որ ինչուան իր ձեռքովը ուզեց զքեզ սպաննել. ահա ուրիշ յանցանք մ'ալ որուն պատճառն ալ դու ես. վերջապէս ամէն կայսերք և ամենայն տէրութիւնք պիտի իմանան որ իր ձիուն մահուան վրէժխնդրութիւնը մարդասպանութեամբ կատարեր է, և այս պատճառաւ իր համբաւը պիտի կորսնցընէ ասոնց առջև. այս ալ դարձեալ քու յանցանքդ է, թշուառական, որ իր հետեանք

ներն ալ ունի»: Ծիծաղելով մը աղաղակեց կայսրը. «Ազատ թողուցէք, կը ներեմ իրեն»:

Մանուարիւք երկու կը բաժնուին. զրազէտ մանտարինք, և մանտարինք պատերազմի. առաջինները տէրութեան քաղաքական վարչութեան վերաբերեալ անձինք են, թուով 14 հազար, և ինը դաս բաժնուած. առաջին երեք դասին անձինքը առաջին կարգի պաշտօններու սահմանեալ են, իսկ ետքի վեցը ստորնագոյն պաշտամանց:

Պատերազմի մանտարինները հինգ դաս բաժնուած են. իւրաքանչիւրը զատ զատ ատեանէ կախումն ունի, բայց կայ ուրիշ վեցերորդ ատեան մ'ալ որ Բէքին կը նստի, և հինգին վրայ ալ իշխաւ նութիւն ունի:

Բայց քաղաքական մանտարին մը այնչափ աւելի պատուեալ է զինուորական մանտարինէն, որ երբ դուրս ելլայ չորս հոգի ուսերնուն վրայ կը վերցնեն զայն և ժողովուրդը զիմացը երկրպագութիւն կ'ընէ. իսկ ետքինները շատ անգամ քայելով, և հազիւ երբեք ձիով: Ով որ ուզէ քաղաքական մանտարին ներուն կարգը անցնիլ, հինգ տարուընէ ետքը ինքզինքը ուսման պէտք է որ նըւիրէ:

Բանակը կը ձևանայ թաթար և չին գնդերէ. թաթար գնդերը ութը դրօշի տակ են, զեղին, ճերմակ, կարմիր և երկնագոյն և ասոնց խառնուրդները. իսկ չինացի գնդերը կանաչ դրօշ մ'ալ աւելի ունին: Զինուորական զգեստն է երկնագոյն վտաւակ մը, անոր վրայէն ալ կարմիր պարեգօտ մը ճերմակ շրջապատով, և կամ երկնագոյն պարեգօտ մը կարմիր դարձուածքներով. իսկ զլիսարկն ներկած նեղկեկ պամպուկ տախտակներէ է, կոնաձև սուրի հարուածներուն զիմանալու համար: Երբեմն ալ մանտարիններուն նման կը դնեն գլուխին մետաքսէ, և ծայրը առանց գնդակի: Սաղաւարտնին երկաթէ է ձագարի նման, և ծայրէն մետաքսի և կամ բաշերու խուրձ մը կախուած:

Հեծելազօրին սովորական զէնքն է ա-

Չինացի զինուոր.

դեղ և նիզակ, աղեղը ճկուն փայտէ և եղջիւրածն, չուանն ալ մետաքսէ և ուժ-գնապիրկ. ունին նաև սուր և վահան, վահանը պամպուի փայտէ, որուն կե-դրոնը խղնձակ կը վերջանայ:

Չինք թէպէտև Եւրոպացոցմէ առաջ ճանչցան վառօդը, բայց միայն իրենց զուարճութեանը գործածեցին զայն,

ինչպէս հրախաղութեան համար. ինչուան ետքի կայսերը ալ իրենք ղերենք թաթարաց դէմ պաշտպանելու ատեն Մաքսոբնակող Եւրոպացոցմէ խընդ-րեցին պէտք եղած պատերազմական անօթները: Իսկ եօթնևտասներորդ դա-րուն ետքերը, Մոզովաց կայսրը Հ. Վեր-պիէ յիսուսեան կրօնաւորին առաջնոր-

դութեանը տակ հարիւրի մը չափ հրաբերան գործինքը շինել տուաւ. հիմա թէպէտեւ թնդանօթներ ալ ունին բայց անոնց գործածութեանը մէջ տգէտ են : Զինաց քաղաքական և դատաստանական օրինաց գիրքը շատ գովուած է քանի մը Եւրոպացի քննադատներէ՝ իրեն շղթայակապ կարգաւորութեանը և ոճին պարզութեանը համար, մանաւանդ ետքինին համար, որ ասիական երկասիրութեանց մէջ ամենադժուար գրտնուող յատկութիւնն է . կը բաժնուի վեց մաս, և կը բովանդակէ իր մէջը ինչ որ տէրութեան և ընկերութեան մը վարչութիւնը կ'ուզէ և կը պահանջէ : Առաջնոյն մէջ կը բովանդակուին քաղաքական պաշտամանց նկատմամբ օրէնքներ, երկրորդին մէջ վիճակագրական և արքունի գանձուց, երրորդին մէջ են արարողական օրէնքները, չորրորդին մէջ զինուորականները, հինգերորդին մէջ պատժականները, վեցերորդին մէջ հասարակաց աշխատութեան վերաբերեալները : Պատժական օրինաց մէջէն քանի մը գլխաւորները յիշեմք միայն, ինչպէս խղճելը և գլխատելը . մատնութեան, հայրասպանութեան, սրբապղծութեան համար լիակ-Չի այսինքն դաւադրող մահը սահմանած է՝ որ հատու սրով կտոր կտոր ընել է գմարմինը : Ասոնցմէ ետքը կու գայ անուրը, որուն գործածութիւնը թէպէտեւ ուրիշ ասիական ժողովրդոց մէջ ալ կայ բայց ոչ Զինաց պէս յաճախ, պքսոր և պամպուի հարուած . պատիժը դատաւորին ներկայութեամբ կը տրուի, և դատաւորը ունի ազատութիւն թեթեւեղութեամբ զայն ըստ հետեւեալ Զինաց առակին . « Օրէնքը հաստատելու ատեն խստութիւն կարևոր է, բայց անոր գործադրութեան ատեն զթուութիւն » : Բանցանաց մէջ ամենէն սաստիկ պատուհասակոծը մատնութիւնն է, որուն համար ոչ միայն յանցաւորը այլ և իրեն ընտանիքն ալ դաւադրող մահով կ'ապաւնուին . զինեալ զողին պատիժը մահ է, պարզ գողինը պքսոր և պամպու, և ուղբով և ձեռքով զիրար

հարկանողներն ալ ունին իրենց սաստիկ պատիժները . կանայք որոնց անհաւատարմութիւնը հաստատուած չէ, ոչ երբէք կը բանտուին, այլ 'ի պահեստի կը դրուին իրենց ծնողաց քով, պատասխանատուութիւնը անոնց վրայ թողլով :

Հայրական հեղինակութիւնը, որ և հիմն է վարչութեան, տէր է իր որդւոյն կենացը և մահուան . եթէ սպաննէ զայն առաջուց մտածելով ալ՝ դարձեալ պատիժը պամպու և տարի մը պքսոր է . այս պատիժներէն ալ ազատ կը մնայ և անմեղ կը համարուի եթէ բողոքելու ըլլայ :

Բայց կան օրինաց գրքին մէջ այնպիսի անորոշ կարգադրութիւններ ալ, որոնք ընդարձակ ասպարէզ մը կը բանան դատաւորացանգութեանը իրենց հպատակները տանջելու . ասկէ զատ կայ ուրիշ երևոյթ մ'ալ որ կատարեալ բռնաւորութիւն է, այսինքն օրինաց տակ ձգել այն գործքերը որ պատշաճութեան հետեւանքն են, և ևս առաւել այն գործքերը որ սրտի զգածմանց հետ կախմունք ունին . որով առաքինութիւն վրայէն բարոյականութեան դրոշմը վերցուած առաքինական գործը սոսկ երկիւղի հետեւանք մը կ'ըլլայ :

Գերի մը երբ սպաննէ իր տէրը՝ դանդաղ մահուամբ կը պատժուի, իսկ երբ տէրը սպաննէ զգերին՝ վրան և ոչ գաւազան մը կը շարժեն : Դարձեալ գերութիւնը քանի մը օրինազանցութեանց համար սահմանեալ պատիժ է, և եթէ մէկ մ'ալ ըլլայ օրինազանց, իրեն հետ նոյն պատժոյն դատապարտեալ է նաև բոլոր իր ընտանիքն . դարձեալ կան յանցանքներ որոնց պատիժը զրամով կրնան գնել, որով այս օրէնքը աւելի հարուստներուն սիրելի է քան թէ աղքատաց : Պարտքերնին չհատուցանողաց պատիժը որոշեալ թուով պամպու է . և երբեմն ալ պարտատէրը իր ընտանեացը հետ պարտապանին բնակարանը կ'իջնայ օթեանելու համար :

Իսկ հիմա որ խօսելու կարգը Զինաց կրօնքին կու գայ, թերևս երբեմն

ըստած բաներու կրկնութիւններ տեսնան ընթերցողը, բայց կ'իմանան թէ չեն կրկնութիւնք երբ ուշադրութեամբ կարդան: Կրօնքնին որ երեք կը բաժնուի, և անոնցմէ աւելի պատուեալը Կոմիտեկիոսինն է, նոյնը դարձեալ երեք կը բաժնուի: Դա—սէ կամ Մեծ զոհաւոր՝ ճոշիւնք, Զոշկ—սէ կամ Միջին զոհաւոր՝ ճոշիւնք, Սիւս—սէ կամ Փոքր զոհաւոր՝ ճոշիւնք: Առաջին բաժանման մէջ կը պաշտեն զերկինս և զերկիր և կը ճանչնան երկնային միտք մը առաքինութեանց վարձատրիչ: Միջին զոհաւորութեանց երկրպագելիք և պաշտելիքներն են երկրին և դեմատրական չաստուածները: առաջնոցներ կայացուցիչը սեղանի մը վրայ դրուած անտաշ քար մ'է, որուն առջև միշտ խոնկ կը ծխեն և գրեթէ ամէն փողոցի անկիւնները կը գտնուի: Արեւ և լուսինն ալ, որոնք ուրիշ անուամբ մեծ լուսաւոր, և լուսաւոր գիշերոյ կ'անուանին, այս բաժանման մէջ են: Իսկ զեմետրական անձները, ոգեաց, իմաստնոց, երկրագործութիւնը հնարողաց, գործաւորաց և ուրիշ օգտակար արուեստից աստուածներն են: Կայսրը միայն կրնայ Շաւկ—Դիի, այսինքն Աստուծոյ՝ պատարագ նուիրել և այն ատեն երկնագոյն կը հագնի՝ ի նշանակ երկնից: Երբ զերկիրս պաշտէ՝ դեղին, երբ արեգակը՝ կարմիր, և երբ լուսինը՝ սպիտակ: Հասարակաց պաշտօնեայք ալ քահանայական պաշտօն կը կատարեն, բայց այն ատեն մասնաւոր պարտքերու տակ են: Առաջին կարգի զոհաւորութեանց համար պարտրկան են տաճկական մկրտութեամբ իրենք զիրենք պատրաստելու, զգեստնին փոխելով, ուխտով և եռօրեայ ծոմսպահութեամբ: դարձեալ մաքուր սենեակ մը առանձնանալ, յանցաւորը չդատել, խնջոյից մէջ չերևնալ, երաժշտութիւն չլսել, կանանց մէջ հրաժարիլ, հիւանդաց չերևնալ, սուգի մէջ մտնել, գինիէն ժուժկալիլ: Բանն զի մեկնիչ մը կ'ըսէ թէ հիւանդութիւնը և մահը կու գան մինչդեռ սեղանը և զուարճութիւնը կը խոռ-

վեն զմիտս և զանիկայ անարժան կ'ընեն աստուածոց հետ հաղորդելու: Ողջակիզմամբ եղած զոհերն են խոյ, ոչխար և խոզ: մէկալ տեսակ ընծաները ընդհանրապէս մետաքսեղէնով կ'ըլլան: Զոհերը պէտք է որ ամբողջ և անարատ ըլլան, նմանապէս զոհաւորութեանց ժամանակներն ալ որոշեալ են, ինչպէս երկնից համար ձմեռնային արևադարձը, երկրի համար ալ ամառնային արևադարձը, և այլն և այլն: Եթէ անպատրաստ և կամ անկատար կերպով մատուցանեն զոհերը, մանաւանդ քրմապետները, ի պատիժ կամ թոշակնին կը կորսնցընեն և կամ պամպուի հարուած կ'ընդունին: Բայց երբ հեթանոս մը յանդգնի երկնից պաշտօն մատուցանել, պատիժը ութսուն պամպու և խեղդամահ է:

Փոքր զոհաւորութեանց մէջ պաշտօն կ'առնուն բժշկաց հայրը, տէրութեան վախճանեալ մարդիկը, հոշակաւոր իմաստունները, առաքինութեանց համար մարտիրոսները, և այլն և այլն: Ասոնց հետ մէկտեղ պաշտօն կ'առնուն նաև բնութեան երևոյթները, ինչպէս ամպերը, անձրևը և որոտումը իբրև մէյմէկ աստուածութիւններ: Յուրն ալ ունի իր աստուածը պատերազմն ալ, ծովն ալ իր աստուածուհին: մեծամեծ շրութեանց ատեն իշխանութիւնը հրովարտակաւ ծով պահել կը ծանուցանէ ամենուն և ամէնքը մէկտեղ օրերով տաճարին մէջ շուրջ աստուծոյն կ'աղօթեն անձրևի համար:

Ասկէ ետքը կու գան Ֆոյի վարդապետութիւնը և կամ Պոշտուեան աղանդը, Դաօյի և կամ իմաստասիրաց աղանդը: Առաջինը տարածուած է Հրեկաստանի մէջ, և անկէ մուտ գտած է ի Դիպէդ, ի Սիւս, ի Քոչինչին, Պիրմանաց, Թաթարաց և Ճարոնաց մէջ: Գրեթէ Քրիստոսի թուականէն հազար տարի առաջ Պուտտա երեցած է ի Հնդկաստան և ջանացած է Պրահմայի պաշտօնը ուղղել և յաջողած է թերակղզւոյն կայսերաց շատերուն հաւատքը փոխելով: Նախ և առաջ պարզ աս-

տուածաբանական վէճեր ծագեցան Պուտտայ և Պրահմայ աշակերտացը մէջ, բայց հետեանքը եղաւ արինահեղ պատերազմ, և ֆրիստոսի վեցերորդ դարուն Պուտտեանք մեծ կոտորածով հաւածուեցան Հնդկաստանէն։ Պուտտեանց Գանգէսի ափունքներէն վազնաւելէն հինգ դար առաջ, իրենց աղանդը տիրած էր Չինաց մէջ։ Պուտտականութեան աղանդոյն հիմն է հոգեւոր, խոշորիւն, և մէջը նշոյլ մ'ալ կը փայլի երրորդութե վարդապետութե. քոյ նոյն անձն է երեք զանազան կերպարանաց տակ, որք են երեք ոսկեզօծ արձաններ. իմաստուն մը խորհրդոյս հետեւեալ մեկնութիւնը տուած է. « Պուտտա և կամ իւնացականութիւնը առաջ բերաւ ըզՏարմա, զօրէնս. և երկուքը մէկտեղ ծնան զՍակկա, բազմաց միոշորիւնը, և կամ կապր։ Պուտտականութե քրիստոնէութեան հետ ունեցած նմանութիւն մ'ալ աս է, որ ֆրիստոսի պատմութեանը նման պատմութիւն մ'ալ իրենք ունին։

« Խորին արեւմտեան ժողովուրդները կ'ըսեն որ Չինաստանէ 97 յի հեռաւորութե (գրեթէ երեք տարուան ճանապարհ) կը սկսին Սի-ֆիանկայ ափունքը։ Այս երկրիս մէջ կար Մա-լի-ա անունով կոյս մը, և կ'ապրէր Հաւն հարստութեան Եռէն-Չի թագաւորին տան։ Երկնային թագաւոր մը ելաւ երեցաւ իրեն ըսելով, երկնից Տէրը զքեզ իրեն մայր ընտրեց։ Այս խօսքերէս ետքը յղացաւ կոյսը և ծնաւ որդի մը։ Երեւելու թախտութե և յարգանք պատատեց զայն և մաւրի մը մէջ հանգչեցուց, երկնային աստուածոց բանակ մը կ'երգէր և կը զուարճանար զատարկութեան մէջ։ Քառասուն օրէն ետքը իր մայրը ներկայացուց զայն սուրբ ուսուցչին և անուանեց Եէ-Սու։ Հազիւ տասու երկու տարուան կար երբոր մօրը հետ մէկտեղ տաճարը գնաց աղօթելու համար, և ի դարձին կորսուեցաւ. Մա-լի-ա յետ երեք օր իր որդին փնտռելու, գտաւ տաճարին մէջ, որ պատուոյ աթոռի մը վրայ նստած՝ ծերունի և ի-

մաստուն վարդապետաց հետ կը խօսէր երկնից Տեառն գործոցը և վարդապետութեանց վրայ։ Երբ զմայրը տեսաւ, զարմացաւ, զարձաւ իրեն հետ, և իբրեւ պատուադիրորդ իրեն հպատակմնաց։ Աւելորդ է պատմութիւնը ամբողջ դրնել, վասն զի և ոչ կէտ մը տարբերութիւն կայ հետեւեալ մասին մէջ ֆրիստոսի վարուց պատմութենէն. անոր պէս երկոտասաներորդ աշակերտէ մը կը մատնուի, անգութ ժողովուրդներէն փշով կը պսակուի, կը խաչուի, դառն և լեղի ըմպելիքը կը խմէ և մեռնելէն ետքը տիեզերաց մէջ կ'երևան այն ամէն բանոյթները՝ որոնք ֆրիստոս հոգին աւանդած ատեն կը հաւատանք թէ երեցան։ Պատմութիւնը կը շարունակէ և կը հասնի առանց ֆրիստոսի վարքէն հեռանալու անոր կրկին անգամ երկինք վերանալը յետ աշակերտացը տալու իր պատուէրները։ « Տասը օրէն ետքը Ստուած մը կ'իջնայ իր մայրը ընդունելու համար, և կը հանէ յերկինս։ Եօթն դասերէն վեր կը նստի և կ'ըլլայ մարդկանց պաշտպան և ղշխոյ »։

Տարակոյս չվերցնեն որ Նոր կտակարանի բառ առ բառ թարգմանութիւն մ'է ասիկայ, և թէ այս գիրքը ծանօթացած ըլլայ իրենց նեստորականաց միջոցով, որոնք իրենց դէմ ելած հալածանքներէն ազատելու համար թաւաքաց երկիրը ապաւինեցան։ Բայց որ աւելի զարմանալի և դժուարալուծանելի է, Պուտտականութեան արարողութեանց նմանութիւնն է քրիստոնէութեան արարողութեանց հետ։ Սաւանք, այսինքն քոյի քահանայք, հոովմէական կղերին նման տարազ մը ունին, կը գերծեն զլուխնին և վանական կարգաւորութեան մը կը հնազանդին. պարտաւորեալ են ծումապահութեան, կուսութեան և վախճանելոց համար աղօթելու. նշխարաց յարգութիւն կ'ընեն, ունին օրհնեալ ջուր, և վարդարան իրենց աղօթքը համրելու համար։ Պուտտեան աղանդը շատ փոփոխութիւն կըրած է Չինաստան, մանաւանդ քահանայից ինքնահնար և նախապաշարեալ

Պոնց .

սովորութեամբքը : Կան նաև կանանց
ընկերութիւններ ալ Նի-Քու անուամբ
և ունին կաթուղիկէ կրօնաւորաց նման
կանոններ : Իսկ քահանայք ունին քա-
հանայապետ մ'ալ, Լաւա անուամբ,
որ կը նստի Դիպէդ . ունին բազմայարկ
տաճարներ, ինչպէս Նանքինի մօտերը
եղածը՝ որ ինը յարկով է : Հնդկաց
փաքըրներուն նման Պուտտայ քահա-
նայք ալ բարեպաշտներէն յարգութիւն
ընդունելու համար իրենց ճգնութիւն և

տանջանք կը հնարեն : Ինչպէս Պոնց
մը (վասն զի այս է Պուտտայ քահա-
նայից սեպհական անունը) ինքզինքը
սայրասուր բնեռներով լցուած տակա-
րի մէջ կը ձգէ, բայց յետոյ կրածնե-
րուն փոխարէն ամէն մէկ դամբ թան-
կագին կը ծախէ . ուրիշ մը ինը տարի
աշուրները պատի մը վրայ դարձուցած
տեղէն չչարժեր : Արդիւնք և յաւնցանք
քննեալք անունով գիրք մը ունին , ո-
րուն վրայ իւրաքանչիւր ոք իր խիղճը

պարտրկան է քննելու. ունին դարձեալ տախտակներ յանցանաց և արդեանց համար առանձին. եթէ ոմն սպաննէ անձ մը, յանցանաց տախտակին վրայ հարիւր կէտ պիտի դնէ. ընդհակառակն բարեգործութիւն մ'ընէ միւս տախտակին վրայ մէկ կէտ: Անձի մը կեանքը ազատելը հաւասարազօր է ուրիշի մը կեանքը վերցընելուն. ճամբայ մը նորոգել, կամուրջ մը շինել, ջրհոր բանալ, ասոնց ամէնքն ալ տասնական կէտի արժէք ունին. հիւանդութիւն մը առողջացնել երեսուն կէտի, փոս մը փորելու համար բաւական երկիր տալ, նոյնչափ, գիւտերու համար ալ աւելի կէտ, անիրաւ տեղ զուրիշ մը թշնամանել իրեք կէտ, գերեզման մը աւերել յիսուն, մեռեալ մը քարշել գերեզմանէն՝ հարիւր, զըրկել մէկը իր հօրենական ժառանգութենէն երկու հարիւր: Պոնցերուն ըրած աղօթքները թալի լեզուով է, որ սանսքրիդի տեսակ մ'է, և կը համարին որ այս լեզուին ծագումը երկնային ըլլայ, և նոյն բառերը հարիւրներով և հազարներով կը կրկնեն առանց ընդհատելու: Պոնցի մը կը հարցընեն, թէ ինչ օգուտ կը յուսաս այսչափ անգամ բառերուն կրկնութենէն որոնց նշանակութիւնն անգամ չես դիտեր. իրաւ է որ չեմ հասկընար, կը պատասխանէ Պոնցը, բայց խորին և խորհրդաւոր իմաստ մը կը բովանդակէ, իսկ սրբազան բառից կրկնութենէն առաջ եկած օգուտը ամբաւ և անթուելի է:

Պուտտեանք ունին նաև արքայութիւն մ'ալ, բայց կը վարդապետեն որ յաւերժահարսանց հետ ընտրեալք ամենևին հաղորդութիւն պիտի չունենան. վասն զի նախ և առաջ այն երկնային բնակարանը մտնող կանանց սեռը պիտի փոխուի:

Սրբոց ներգիւնազանգ մարմինը պարզ և անուշահոտ է. դէմքերնին կանոնաւոր, սրտերնին լի իմաստութեամբ և զեղուն սիրով. չեն հագնիր բայց չեն ալ մսիր. կը հագնին բայց տաքութիւնն ալ չեն զգար. չեն ուտեր, չեն ալ անօթենար, ուտելով ալ չեն յագենար. ոչ

ցաւոց ենթակայ են և ոչ ալ մարդկային հիւանդութեանց. չեն ծերանար, և լուտասի, և աղամանդի ծառերու վրայ մտածելով կը զուարճանան, որոնց տեղեկները մեղմաբար կը շարժին նման մետաքսէ ոսկեման և մեծ կտորի մը ալեձև ծածանմանցը. երբ աշուրնին բարձրացընեն, կը տեսնեն որ հաստատութիւնը 70-100 ծաղկով լեցուած է, որոնք հրաշալի խառնուրդով վար կը թափին. իսկ տեղւոյս բնակչաց տարիքը անչափ է: Տեսնանք նաև դժոխոց նկարագիրը: Նախ և առաջ Շի-Միւկ-Վաւկ (տասն թագաւորք խաւարին) ատենին առջև մեղաւորաց վրայ դատաստան կ'ըլլայ. այն կերպով որով որ Չինաստան կ'ըլլայ, բայց պատիժները չեն նման: Մեղաւորք կը դատապարտուին սղոցով երկու բաժնուելու, պղնձէ հրավառ մոյթէ մը կախուելու և սանդի մէջ ճըզմուելու. ստասացից ալ լեզուն կը կըտրեն, զննդաւորները և զգողներն ալ դանակներով ցցուած բլուրի մը վրայ կը գահավիժեն:

Երբ դատաստանները կը կտրուին, առաջին կարգի մարդիկ, որոնք որ միշտ առաքինակրօն եղած են, կը բարձրանան երանելեաց բնակարանը. միջին դասու մարդիկը կը դառնան դարձեալ աշխարհք և ուրիշ մարմիններ կը զգենուն հարստութեանց և փառաց մէջ զուարճանալու համար. իսկ մեղաւորք կամ կ'իջնան դժոխք, և կամ կը ստանան այն կենդանեաց մարմինը, որոնց բարուցնմանութիւնը բերեր էին իրենց վրայ կենդանութեան ատեննին:

Ֆոյի աղանդը մերթ պաշտպանութիւն գտած և մերթ հալածեալ վարչութենէն, հիմակ ալ աւելի ետքի վիճակին մէջ կը գտնուի. իրեն հետևողաց կառուցած շէնքերէն շատերը հիմնայատակ կործանուած են, բայց Պոնցերը դեռ ունին իրենց վանքերը ուր մեծ յաճախութիւն կայ բարեպաշտից: 1833ին կուցլաֆ անունով ֆանդոնի անգղիացի վաճառականութեան պաշտօնեայ մը Չուզան կղզին այցելութեան կ'երթայ և վրան այսպէս կը պատմէ.

12 միտն քառակուսի տարածութիւն ունեցող կղզին կը բովանդակէ 2 հազար քահանայ, իւրաքանչիւրը կարգեալ 'ի ծառայութիւն հոյակապ տաճարներու, և ամէն տարի հոն ուխտի գնացողներն անթիւ են: Պուտտեան տաճարի մը մէջ Նարոլէոնի մարմարիոնէ կիսարձան մը կայ և առջևը խնկարան. բայց ո՞ գիտէ, արդեօք գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ Նարոլէոնի կիսարձանն ալ Ֆոյի աստուածոց կարգը կ'անցնի »:

Պուտտայ կրօնքէն ետքը կու գայ Դաօյի կրօնքը կամ աղանդը, որուն հիմնադիրն է Լաօ-Շէոն կամ Լաօ-Քիոնն իմաստասէրը: Ժամանակակից էֆունկ-Շէոնի (կոմիուկիոսի) և գեղացւոյ մը որդի: Երբ չափաւոր տարիք մը կ'ունենայ, Չոն թագաւորին դիւանապանը կ'ըլլայ, և պաշտամանը միջոցով ինքզինքը կրօնական և իմաստասիրական յուզողութեանց կու տայ. այս ալ իրեն գործածներէն գուշակելով գիտենք: Չինաստանի արևմտակողմը երկայն ճանապարհորդութիւններ կ'ընէ, և 'ի դարձին երբ զհայրենիքը քաղաքական պատերազմաց մատնեալ կը տեսնէ, կ'առանձնանայ և այն կ'ըլլայ իր ետքի կեանքը: Պատմութիւնը աւելին կը լռէ, սակայն ինչուան հիմայ պատմածնիս վաւերէ: Բայց եթէ ուզենանք առասպելաց ըսածներն ալ լսել, դեռ կան գիտելիքներ: Իր մայրը ասուպի մը ազդեցութենէ կը յղանայ, և երբ իր տէրը զինքը կ'արձկէ, կը թափառի ինչպէս երբեմն Ագար դաշտին մէջ, և սալորենիի մը տակ ճերմակ մագերով և յօնքերով տղայ մը կը ծնանի, այսինքն Չաօ-Շէոնն: Իր վարդապետութիւնը բովանդակուած է Դաօ-դէ-Քիլնի ըսուած գրքին մէջ, որ ըսել է Գիրք գերագոյն թանկի և Առաքիւնքեան: Իրեն գրութիւնը քանի մը խօսքով այս է. Դաօն և կամ գերագոյն Բանը երկու կերպ կամ եղանակ լինելով է ունի, հոգեկան և կամ սննդիքական, մարդս առաջ եկած է առաջինէն, և ճիշդ պիտի թափէ անոր ծոցը վերստին զառնալու. և այն ա-

տեն զգայական թագաւորութենէն ազատած և մեռուցած անկէ ծնած կիրքերը՝ աշխարհիս գրօսանաց անզգայ պիտի ըլլայ, հոգեկան աստուածային բնութեան բովանդակ կարողութեանց վրայ խոկալու համար. և այսպէսով պիտի նոյնանայ առաջնոյն հետ ուստի առժամանակեայ բաժնուած էր: Յայտնի կը տեսնուի որ Լաօ-Շէոնի վարդապետութիւնը մեծ մերձաւորութիւն ունի քրիստոնէութեան հետ. վասն զի իրեն Բանն գերագոյն ըսածը՝ է Աստուած, որուն քով օր մը պիտի դառնան մարդիկ իբրև սկիզբն հասարակաց ուսկից առաջ եկած են: Լաօ-Շէոն, բոլորովին խոհուն հոգի մը, կենդանութեան ատեն բանիւք և օրինակով կը քարոզէ անգործութեան սէր և փախուստ 'ի փառաւորութենէ և 'ի համբաւոյ՝ հայեցողական կենաց պարապելու համար: Այս սկզբանց հետեանքն այն կ'ըլլայ որ շատերը զեղծանելով՝ առտեղադիտութեան և բնալուծութե կը զբաղին, պատճառաւ երկնային մարմնոց էութեանը մէջ թափանցելու և բնութեան գաղտնիքները յայտնելու, և այսպէսով իբրև մոգ կը հռչակեն իրենք զիրենք իրենց հետեողաց. իրենց աղանդոյն կը զօդեն նաև զտգէտները զորոնք խաբելը ամենադիւրին է, յետոյ կը սկսին կայսերաց պալատները մտնալ ու ելլալ: Շատ կայսերք համոզուեցան որ Դաօ կամ Դաօ-սէ (որդի անմահութեան) անմահութիւն բաշխող ըմպելիք մը պիտի ունենայ. իրենք քահանաները Դաւնի հարստութեան ատեն հռչակաւոր վարդապետք սկսան կոչուիլ և իրենց վարժապետին համար տաճար մը կառուցին. սակայն իրենց առաջի համբաւը շատ նուազած է հիմա ժողովրդեան ու մեծամեծաց մէջ, և չունին ազդեցութիւն վարչութեան վրայ. բայց որովհետև դեռ ապագան կը լուծեն և հիւանդութիւններէ կ'առողջացնեն, ժողովրդեան հաւատքը իրենց վրայէն պակսած չէ: